

KIHNU MURDE ASSIMILEERUMISE MUSTREID MANILAIUL

Piret Grigorjev, Leelo Keevallik, Ellen Niit,
Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veismann

SISSEJUHATUS

Eesti keele paikkondlikud murded ja murrakud on suhtlemisvõimaluste laienemise tõttu paratamatult muutumas. Toimub ühtlustumine, mille käigus väga eripäraseid murdejooned kaovad, inimeste kõnepruuk sarnastub traditsioonilisest laiemal alal ja moodustuvad nn koineed. Koineed on piirkondlikud *lingua franca* d, kus säilivad enamasti need kohalikud keelejooned, mis on sellel alal üldlevinud. Koineed võivad omakorda ühtlustuda ja assimileeruda nn ühiskeeleks, kirjakeelele lähedaseks kõnekeele variandiks. Umbes sellise arengutee tulemusena on ühiskeel eesti kodudes arvatavasti valdavaks saanud juba sajandivahetusel. Ühelt poolt laienevad suhtlemisvõimalused, teiselt poolt toetab ühtlasemat keelekasutust kirjakeelne pruuk. Vaadeldes keelt ühe süsteemina, räägitakse tavaliselt ühtlustumisest kui murrete assimileerumisest.

Et aga keele ühtlustumist tõepäraselt seletada, tuleb täpsemalt vaadelda seda, mis toimub inimestevahelises suhtluses. Kui kohtuvad kaks eri murrakut rääkivat inimest, kes on üksteise suhtes positiivselt häälestatud ning püüavad end arusaadavaks teha, siis kohandavad nad oma keelt vastaskõneleja omaga. Nad ei kasuta näiteks selliseid sõnu ja väljendeid, mis nende teada on teisele võõrad. Kohandumisi võib esineda väga erinevail tasandeil, nt häälduses, süntaksis jne. Ka võib kohandumismehhanisme näha väga erineva keelelise tagapõhjaga inimeste vahel. Nii võib näiteks eestlane kohandada oma keelt soomlasega kõneldes, võrokene pealinna inimestega vesteldes, aga ka saarlane kihnlast kuuldes. Nähtuse kirjeldamiseks on sotsiaalpsühholoogiast laenatud termin *sarnastumine* (ingl *k convergence*).

Teiselt poolt aga mõjuvad keeles ka eristavad jõud. Vastasel juhul peaks ju murded liikumise elavnedes, riikliku tsentraliseerituse kasvades ja/või massimeedia mõjul lõpuks täiesti ära kaduma. See aga pole reaalne, kuna ühe elava keele kõnelejalatel võib olla

väga mitmeid põhjusi end teistest sama keele kõnelejatest eristada. Keelekasutusega markeeritakse ju oma haritust, aga ka grupikuuluvust ja kohalikku prestiiži. Näiteks on üsna tavaline, et noored markeerivad oma intonatsiooni, vestlusstiili ja sõnavalikuga, et nad ei ole täiskasvanud ega pea vajalikuks nende norme järgida. Noortegruppides kehtivad teised normid, neil on oma prestiiživahendid, mis kindlasti ei sõltu ühiskonna üldisest hinnangust. Samamoodi on murdekõnelejalatel kodus õpitud keelega tavaliselt tugev positiivne emotsionaalne side, see on osa nende identiteedist, mida ülejäänud ühiskond oluliselt ei mõjuta. Suhtlussituatsioonis, kus vestlejad soovivad rõhutada kas oma erinevat päritolu või grupikuuluvust või kus vestlejad on üksteise suhtes mingil põhjusel negatiivselt häälestatud, võib toimuda hoopis keeleline *eristumine* (ingl k *divergence*). Sel juhul püüab suhtluses osaleja (sageli alateadlikult) markeerida, et teda ei ühenda kaasvestlejaga mitte miski, ning see annab tunda ka tema keelekasutuses. Murdekõnelejate jaoks võib see tähendada väga eripäraste murdejoonte rõhutamist, sama keelevariandi kasutajate jaoks aga näiteks mõne variaabli variantide erinevat kasutust. Keelelise eristumise tugevus sõltub otseselt grupi tugevusest ja positsioonist keeleühiskonnas.

Need kaks vastandlikku jõudu, mis toimivad konkreetsetes suhtlussituatsioonides konkreetsete vestlejate vahel, ongi keelemuutuse põhiliseks leviku- ja vahel ka tekkemehhanismiks (teooria kohta vt täpsemalt Trudgill 1986). Kui muutuvad suhtumised ja inimestevahelised kontaktid, muutub ka keelekasutus, ja mitte sugugi alati üha sarnasemaks. Pole mõtet karta, et eesti keel lõplikult homogeniseeruks, geograafiliste murrete asemele on tulnud või tulemas sotsiaalsed murded ja linnakeeled. Vanad rikkused asenduvad uutega, samuti nagu endised ühiskondlikud grupid ja tüüpilised suhtlusvõrgud asenduvad uutega.

Vanapäraste murdejoonte lindilepüüdmise kõrval on seega huvitav jälgida ka seda, mis ja kuidas keeles muutub. Nagu eelnevast selgus, tuleb niisugusel puhul tähelepanu pöörata ühiskonna üldisele sotsiaalsele arengule, aga eriti olulised on keelekõnelejate isiklikud suhtluskontaktid. Inimeste suhtlusringkondi pole aga tänapäeva linnastunud ühiskondades, sh Eestis, kuigi kerge määratleda. Linnas on inimestel palju pealiskaudseid suhteid ja keelekontakte. Isoleeritumates paikades on esiteks suhete arv väiksem ja teiseks kujunevad seal inimestevahelised suhted põhjalikumaks

(Malmberg & Nordberg 1994). Üksteist tuntakse paremini ja näiteks poemüüjaga ei räägita ainult ostetavast kaubast, vaid ka perekonnast ja muust eluolust.

On ka selge, et mida suletum kogukond, seda vähem pääseb sinna välismõjusid, nii keelelisi kui muid. Mida tihedamad omavahelised suhted, seda konservatiivsemad on grupi tõekspidamised ja keel (inimeste ja gruppide vaheliste sidemete tugevuse ja keelemuutuse leviku suhetest vt Milroy 1992). Suletud keeleühiskonnas on seetõttu kergem jälgida, kuidas keel muutub, millised mõjutused tulevad väljastpoolt ja kuidas nad levivad. Suletusest saab muidugi rääkida ainult suhteliselt, 100%-liselt suletud ühiskonda pole Eestis kindlasti võimalik leida. Kuid on väikeseid saari, mille elanike suhtlusringkond on enam-vähem kindel ja kontaktid ülejäänud keeleühiskonnaga piiratud. Üks selliseid paiku on Manilaid.

MANILAIU, INIMESED JA KEEL

Manilaid on väike saar Kihnu ja mandri vahel, 0,8 km kaugusel Lao sadamast, üle nelja kilomeetri pikk ja kõige laiema koha pealt koos kõrkjatega pool kilomeetrit lai. Saart katavad rannaniit ja kadastik, puid on väga vähe – vaid üks nimetamisväärne männitukk. Kuigi saart on mainitud juba 1560 (*Holm Maune*), asustati ta alles 1930ndate aastate keskel, kui Kihnus kitsaks jäi. Enne seda kasutasid kihnlased Manija karja- ja põllumaid. Esimene kihnlaste pere saabus Manijasse 1933 ning saare praegused elanikud on kõik kas kunagi Kihnust sisse rännanud, Kihnust naiseks võetud või nende järeltulijad. Abiellutud on kuni viimase ajani ikka kohalikega, äärmisel juhul kihnlase või ruhnlasega (üks naine on Ruhnust pärit). Tundub, et alalhoidlikum pool Manijas on just naised. Sellest annab tunnistust kasvõi näiteks praeguseni säilinud käsitöötraditsioon. Elanikke on hetkel (1994) saarele registreeritud 43 ja nad elavad 16 talus. Kaks maja seisavad tühjalt, üks neist endine koolimaja. 1987. aastal kolis Manijasse lisaks üks perekond mandrilt, aga see on seni ainuke. Seevastu on paljud noored saarelt ära kolunud ja käivad veel vaid paar korda aastas vanemaid ja vanavana-maid vaatamas.

Ühendus mandriga on suvel suhteliselt hea, paat sõidab üle paar korda päevas. Hommikuti viiakse sellega mandrile ka saare piim. Viimasel ajal juhtub üha sagedamini, et paat on katki ja piim tuleb üle viia oma paadiga. Talvel saab jala üle, jäätuleku ja

-mineku ajal tuleb lihtsalt oodata. Siiski on kontaktid mandriga väga piiratud. Isegi peaaegu kõiki külalisi tuntakse nägu- ja nimepidi, sest juhukülalisi eksib siia harva. (Nüüd on olukord pisut muutumas, kuna sisserännanud pere on hakanud pidama turismitalu.) Manija on seega just üks niisugune suletud kogukond, kus keele muutumist on mugav jälgida. Eriti soodus on muidugi saare küllaltki väike elanike arv. Nii pole keelemuutuse uurimiseks tarvis teha keelejuhtide hulgas valikut, vaid võib lindistada ja kuulata kõigi elanike keelt ning kirjeldada terve kogukonna keelekasutust.

Manijas räägiti ja räägitakse tänapäevani Kihnu murrakut. On üsna ebatõenäoline, et Manijas on toimunud veel mingeid eriaenguid, kuna sugulussidemed Kihnuga on pea kõigil peredel olnud tugevad. Kihnu peod on manijalaste jaoks oodatud suursündmused. Nii valitsebki paradoksaalne olukord, et manijalased saavad mandrielanikega kokku ikka Kihnus, kuigi Manija on mandrile tunduvalt lähemal. Kihnu suhted mandriga on tihedamad, seal käib ohtralt turiste ja muid uudistajaid, kihnlased esinevad sageli televisioonis. Manija on rohkem omaette, manijalaste suhtlusringkond on väiksem. Nii et tegelikult võiks oodata vastupidist – et Manija on keeliliselt konservatiivsem. Kuid Manija keele vastu huvi tundjaid püütakse Manijas ikka Kihnu “õige” keele juurde suunata.

Manijalaste suhted mandriga on olnud küllaltki põgusad. Kolhoosiaegadel, eriti kollektiviseerimise algperioodil, on naised pidanud mandril kalatööstuses ja laudas tööl käima. Seda meenutatakse kui äärmiselt rasket perioodi. Mehed on alati isekeskis merel käinud, vajaduse korral abistavad neid lapsed, põhiliselt poisid. Ajuti on Manijas olnud ka oma algkool, viimati 1980ndate aastate keskel, küll mandrilt tulnud õpetajaga. Koolis on käidud ka Pootsis ja praegune noorem põlvkond on lõpetanud või kavatseb lõpetada sealsed 9 klassi. Suvel ja nädalalõppudel on kõik lapsed alati Manijas, mõned sõidavad isegi iga päev üle. Paljudel vanema põlvkonna esindajatel on aga kool hoopiski pooleli jäänud.

Elatist teenitakse Manijas piima ja lambavilla müügi ning muidugi kalapüügi. Ainukesed palgatöökohad on majakavahil ja postiljonil, kes jalgrattal ja kihnu seelikus paar korda nädalas saare ainsat liivast teed mööda posti laiali veab. Kalapüük on traditsiooniliselt olnud väga tasuv ala ja saare mehed on teinud head raha, mida küll suuremalt jaolt on kasutatud viina ostmiseks. Teenimisvõimalus meelitab nooremaidki poisse merele. Tüdrukutele aga ei

paista tulevik saarel suuremat pakkuvat – raske maatöö ja joodikust mees. Seepärast otsivad just tüdrukud sageli edasiõppimisvõimalusi mandril, et kergema elu ja prestiižikama töö peale saada. Mehed ja naised hoiavad üldse saarel omaette: naised suhtlevad omavahel ja mehed omavahel. Naised lobisevad hommikuti piima viies (muidugi samal ajal käsitööd tehes), mehed käivad isekeskis merel ja üksteise juures joomas. Suurematel kogunemistel moodustub ikka kaks suhtlusringi. Mehe ja naise rollid hoitakse saarel selgelt lahus.

MANIJA MURDEPROJEKT

1994. aasta suvel käisid neli Tartu ülikooli eesti keele eriharuru üliõpilast koos juhendajatega Manijas murdepraktikal. Eesmärgiks oli teha saare lauslindistus ja vaadata, kas ja kuidas murre saarel taandub ning millised sotsiaalsed parameetrid sealseid keelemuutusi mõjutavad.

Lindistasime kõiki saare elanikke, kes vähegi nõus olid vestlema, kokku 34 inimest. Välja jäid mandrilt tulnud inimesed, kuid kahjuks ka saare vanim elanik, kes kahtlustas, et me saadame linnid tema kõnega raadiosse või televisiooni, ja 14-aastane tütarlaps, kes oli liiga häbelik. Mõned keelejuhid rääkisid ka äärmiselt vähe. Et kuulda võimalikult autentset keelt, lindistasime nii avalikult kui salaja. Paraku ei rääkinud ükski meist kohalikku murret ja seega oli keelejuhtide teatav kohandumine küsituleja keelega ilmselt paratamatu. Murre tuleb loomulikumalt, kui seda vastu räägitakse. Eriti oli see probleemiks nooremate inimestega, kes võib-olla valdavad kaht koodi.

Vestlusteemadeks oli enamasti Manija minevik ja kombed, inimeste elulood. Sihipärast temaatilist küsitlemist ei toimunud, püüdsime lindistada võimalikult loomulikku vestlust. Enamasti istusime lihtsalt õues trepiserval, vahel tegi informant samal ajal tööd, lüpsis lehma või pügas lammast. Mõnikord näitasid naised oma näputöid. Lindistatud teksti sai viie päeva jooksul kokku umbes 17 tundi, millest naiste kõnet rohkem kui pool.

Kuna projekti põhieesmärk oli vaadelda keele muutumist, arvatavasti eesti üldkeelega sarnasemaks, siis jälgisime põhiliselt vanuselisi ja soolisi erinevusi. Iga murdepraktika sooritaja valis välja vähemalt ühe variaabli, mis murdejoonena oletatavasti kadu-

mas on, ja kirjutas hiljem lintide pealt maha kõik oma variaabli esinemisjuhud. Järgnevalt kirjeldame kokkuvõtlikult neid töid.

SIDESÕNADE JA JA ning VAHELDUS

Rinnastava sidesõnana on Kihnu murrakus traditsiooniliselt kasutatud sidesõna *ning*. Saarel esineb isikuti lisaks *ning'*ile ka lühenedud vormi *ni*: *aga neid metsvaariku ni maasiku ni neid 'kõiki oli* (SL¹), *siin saksa aegus oli võinorm ni munanorm ni* (SA). Eesti kirjakeeles on *ning* muidugi kasutusel, kuid suulises ühiskeeles esineb ta ilmselt üliharva ja valdavalt formaalsemates suhtlussituatsioonides. Kui eeldada, et Kihnu murrak on saarel taandumas, siis peaks ka sidesõna kasutus põlvkonniti erinema. Sõnavara valikut on ju suhteliselt lihtne isegi teadlikult suunata.

Manijas lindistatud materjalides kasutati *ja*^d rinnastava sidesõnana kokku 65% kordadest. Vanem põlvkond kasutab selgelt kõige rohkem *ning*-sidesõna ja noorem kõige vähem (vt tabel 1), kuigi rühmasisene varieerumine on suhteliselt suur. Nii näiteks kasutab 1933. aastal sündinud MN vaid 15% *ning'*i, samas kui 1945. aastal sündinud SE kasutab seda 94%. SE veetis oma lapsepõlve Ruhnus, 13-aastaselt tuli Kihnu ja 1979. aastal abiellus Manijasse. Lapsed on tal teismeeas ning elavad kohapeal. MN on esimene Manijas sündinu, kuid on käinud mandril tööl. Üks MNi tütar elab Pärnus, teine on Pärnus müüjaks olnud ja elab nüüd jälle saarel (EN), kuid tema teismeealised tütred orienteeruvad selgelt mandrile (KN, KI). EN, KN ja KI ei kasuta *ning'*i kordagi. Enne 1920. aastat sündinud naistel võib aga konjunktsioonide kasutamisel täheldada kindlaid tingimusi: *ning* esineb põhiliselt igapäevasemate naiste tööde (kudumine, loomade talitamine) ja lapsepõlvemälestuste puhul, *ja* tuleb sagedamini ette meeste tööd (pastelde-korvide tegemine, kalapüük) ja noorematest põlvkondadest kõnelemisel.

Huvitav on see, et vanema põlvkonna mehed kasutavad *ning'*i palju vähem kui samas vanuses naised. Sellesse rühma kuuluv TN on käinud kaluri-, kapteni-, autojuhi- ja mootorratturikursustel nii mandril kui ka Saaremaal, NK kaks tüdruku elavad mandril. Ilmselt on selle põlvkonna mehed olnud pisut ärksamad ja liikuvamad kui naised. Keskmise põlvkonna meremeeste hulgas paistab aga *ning*

¹ Suurtähed näidete järel viitavad keelejuhile.

olevat isegi laiemalt kasutusel kui samaealiste naiste hulgas. Põhjus võib osaliselt olla selles, et enamik selle rühma mehi oli lindistamise ajal joores ning ei suutnud oma kõnele märkimisväärselt tähelepanu pöörata. Kuid ka siin eristuvad liikuvamad isikud väheses *ning*'i kasutustega. EA on sündinud Pärnus (ema oli Manijast) ja tegeleb siamaani kõikide elektririistade, isegi raadiote ja makkide remondiga ning vastutab saarel elektri ja telefoni eest. Peale selle esindab ta Manijat Saarte Kogus. Eluaegsed saareelanikud ja kalurid kasutavad hoopis rohkem murdelisi sidendeid. Selgelt eristub *ning*'i väheses kasutusega ka ES, kes on käinud sõjaväes, praegu aga on invaliid ja merel ei käi. Sidesõnade kasutus tundub eelkõige kajastavat kõnelejate biograafiat ning orientatsiooni. Aga ka põlvkondlikud tendentsid on suhteliselt selged – *ja* on levimas, *ning* taandumas.

Kuid nagu vanemas põlvkonnas, nii on ka nooremas soolised erinevused väga selged: naised kasutavad 100%-liselt ühiskeelset sidendit, mehed aga rohkesti murdelist. Kõik selle rühma esindajad on käinud Pootsi koolis, mõned ka kaugemal õppimas, kuid erinevalt naistest on noorte meeste ja poiste tulevikuplaanid seotud saarega. Õdedepaar KN ja KI on linnaelust lausa vaimustuses. Nad ei kannata näiteks mitte kihnu seelikut, nagu saarel tavaks, vaid teksaseid koos plekk- ja plastmassetetega. Kõik nooremad naised on kas mandril kutsekoolis käinud või kavatsesid sinna minna. Vähemalt üks kavatses lisaks pärast õmbuskooli lõpetamist kindlasti Pärnusse elama jääda. Seega kajastub ka meeste ja naiste erinev elusuunitlus *ja* ja *ning*'i vahelises valikus.

Sidesõnade erinev kasutus on põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.009 (ANOVA), kusjuures suurim erinevus on vanema põlvkonna informantide ja keskmise põlvkonna naiste vahel.

EITUS

Süntaktilistest tunnustest vaadeldi uurimuses eitust. Eitusparadigma on Manijas väga rikas. Nagu Kihnu murrakus üldine, võib seda väljendada kas eituserbi vormidega (*ei* olevikus, minevikus eituserbide -s, mis liitub vahetult öeldisverbi tüvele), eituserbide partikliga *mitte/ mte*, kontaminatsiooniliste vormidega *põle/põlõ*, *ega*, keeldsõnaga *ää*, indefiniitpronomenitega *keegi (kedagid)*, *ükski ja mingi (midagid)*, adverbidega (nt *enam*, *ühti*), rõhutava liitega

-gi(d)/-ki(d) või nullmorfeemiga (Sang 1975: 155–162). Eitusverbi vorm *es*, mida T. Saare (1934: 53) andmetel Kihnus “ei osata tarvitada ega mäletata enam tähendustki” esines antud materjalis siiski 8 korda verbi eesasendis. Kõik variandid võivad esineda üksi, aga ka omavahel kombineerudes. Kombineerimist ei piira mingid ranged reeglid, eriti kolme või nelja eituselementi sisaldavais lauseis, mis Kihnu murrakus kohe kõrva hakkavad. Kolmekordsed eitused kõlavad näiteks nii: *tütrel ei põlõ mitte last* (LS), *ei põln ennemä siuksi vil'te kedagi* (ML), *siin ei põlõ ühti politseid* (ES), *nendega põle teha kedagid mte* (AP). Neljakordsed aga nii: *ei põle mitte ühti* (AS), *põle mitte hiadust ei kedagist, puha kortis* (ML), *mitte ühti väl'lä ei lubatas* (ML), *ei lase ollagi teisi enam rahuš mte* (SL). Esineb ka viie eituselemendiga fraase: *ega siäl linnas põle enam midagid tehä mte* (KS), *nüüd ei põle siin enam ükski ära uppunu enam* (ES), *siis ei olõss presenti egä mte kedagid*. Neist näidetest on muidugi selge, et keeles ei anna kaks miinust kokku plussi, vaid ikka tugevama miinuse. Huvitav on see, et neid kauneid pikki eitusi kuuleb naistelt sagedamini kui meestelt ja vanemas põlvkonnas sagedamini kui nooremas. Nooremas põlvkonnas aga kasutavad mehed neid rohkem kui naised. Sama levikumalli nägime juba sidesõnade kasutuse analüüsis.

Et aga täpsemalt kindlaks määrata, millised eitavad konstruktsioonid on murdepärased ja millised mitte, peaksime teadma, millised süntaktilised vormid kuuluvad eesti ühiskeelde või nt Pärnumaa koineesse. Kas näiteks *ühti*-konstruktsioonid kuuluvad ühiskeelde: *ei oln siukest tühja kohta ühti* (ML), *ei käü mina ühti ujumas* (AP), *aga iseennast taha ühti kuulata* (ML). Kuna keegi pole veel põhjalikult kirjeldanud ei ühiskeele ega Pärnumaa koinee süntaksit, siis saame aluseks võtta vaid murdekogujate endi keeletunnetuse. Mingeid kategoorilisi piire me seega eituse puhul tõmata ei saanud. Alljärgnevas vaatleme vaid konstruktsioone, mis täiesti kindlalt on murdelised, ning võrdleme nende esinemissagedust erinevates kõnelejate rühmades. Oletatavasti markeerivad needki sagedused kõneleja keelekasutuse murdepärasust.

Kindlalt murdepärased ja väga markantsed on Kihnu *mitte*-kasutus, *s*-eitus, tüveline eitus ja eitus ühendiga *ei pole. mitte/ mte*-vormi kasutatakse lauses eelistatavalt pärast öeldisverbi, kus ta järgneb vahetult, sageli ka enkliitikuna, öeldisverbi tüvele (*miatia mte* (ML), *rukkijahu kõlba mte* (MN), *aga rohkem taha mte*

(AP)) või öeldisverbile järgnevale *da*-infinitiivile (*viits õpp mte* 'ei viitsi õppida' (MA), *mia mõista`õelda mte* (SA), *unnaga muidu tohi püüda mte* (VN)). *mitte/ mte* võib liituda ka adverbile (*muidu sua läbi mitte sialt* (JL), *nad sua üle kua umiku mte* (AP)), rõhupartiklile *kua* (*kuolitamata sua kua mte* (ML), *siis ei sua seda raha kua mte`kätte* (AP)) või substantiivile, mis süntaktiliselt täidab objekti rolli (*kas on nuori tüdriku mte* (KS), *siin siuksed naesed kes taha õlut ega`viina mte* (SA)). *mitte/ mte* võib esineda ka verbi ees; sel juhul järgneb alati verbi finiitvorm (*sie mitte lähe ju* (JL), *mina mte`tä Kihnu kieles* (SA), *käed na`aiged et käega mte sua* (SL)). Vaid ühel korral, ilmselt ekspressiivsuse saavutamiseks, järgneb eituspartiklile *mitte* substantiiv aluse rollis: *üks`kietis`valmis, et mte`poisid`tä* (SA). Neis lausungeis, kus *mitte* eelnes verbile, seisis ta valdavalt 1. isiku asesõna järel (13 juhul 21st): *mina mte`tia mis`asja`neil oln* (AP), *miä mte`lähe`kaugemale* (NA), *mia mte`karda* (SA). Niisiis kasutatakse *mitte*-vormi nii verbide kui substantiivide eitamiseks.

mitte/ mte võib aga ka kombineeruda teiste eituselementidega. Näiteks: *kaluriks`võeta`nuori kua enam mte* (JM), *vilja omale enam`antud mte* (ML), *taha enam`tulla`kiegi mte* (SE), *ega seda ... jõua ju`osta mte* (AP), *tunnegi mte`te madarat?* (SA), *tia mitte`kedagid* (AU). Kõik need kombinatsioonid (*mitte* + *enam*, *mitte* + *enam* + pronoomen, *mitte* + *-ki*, *mitte* + pronoomen ja nende kombinatsioonid *ega*'ga) on lühiduse mõttes tabelis 2 kokku arvestatud lahtris "mitte" Kirjakeelseid vastandava koordineerimise juhte (*mitte ... vaid*) materjalis ei esinenud.

mitte/ mte kombineerub murdepäraselt veel *ei*'ga ja *pole*'ga: *mia ei`tahtn`minna mitte* (SL), *ei`siukest mte`ole kusagil oln* (AU), *siin põlnd`läbi`käimise`kohta`mitte* (HK), *lihtsalt põle vaja`läin mte* (EA). Need omakorda võivad esineda fraasis koos teiste eituselementidega: *põle mte`ädä`kedagid* (AL), *ei`tule mte`vällä`kusagilt* (AP), *sial`naisterahvast`ühti`põle mte* (SE), *sie`enam ei`jõudn mte* (TN), *põlegi mte`juttu* (SE), *põle mte`enam`hül`gesi* (AU). Vastavad kombinatsioonid (*ei mitte* ja *pole mitte* + *enam*, *-ki*, *ühti*, pronoomen, *ega*) on tabelis 2 arvestatud lahtrites "pole mitte" ja "ei mitte". Välja on jäetud kirjakeelsed erieitust väljendavad konstruktsioonid: *Kihnus ei`ole mte`kusagil* (AP),

mitte midagid ei sua aru (NA), aga ka ühiskeelsena tundunud praegu minu teada küll mitte (EA), mitte ei tia üelda (TN).

Huvitav murdepärane eitusviis Kihnu murrakus on ühend *ei pole*: *mia ei põle näin* (LS), *nied ei põle siärepaelad* (MN), *ei põle käin* (VN). Kõik fraasid, kus *ei* ja *pole* esinesid teineteise kõrval, on kokku arvestatud lahtrisse “*ei pole*” Siia on lisatud ka sellised konstruktsioonid, kus esines veel mõni eituselement lisaks, nt *ei põle minul ühti neid nimesid* (PL), *ei põle siin kiägi käin* (HK).

s-eitus esineb lause ainsa eituselemendina väga harva, meie materjalis ainult kolmel korral, nt *kas said kala või suas* (NA). *es* kui vanem variant esines neljal korral: *no mte korruga es tuln aga* (ES), *tānavu uasta es olõ pailu lapsi sial* (ML). Kombinatsioonis teiste eituselementidega esineb *-s* sagedamini: *tias ju kua mte mis viga on* (AP), *siis julgekski enam surnuaia juurest läbi tulla* (SE), *meil lähes ühti kurjaks käe* (ML), *ullemat orja aega mte olõss kui siin kolhoosi akatuses* (SA), *ega lapsi lubatas ülsse mere piale alla kaheksateis kümne uasta* (ML) jne. Kõik *s*-eituse esinemise juhud on kokku arvestatud lahtris “*-s* ja *es*”

Tüveline eitus esines Manija materjalides isikulise tegumoe olevikus (nt *mia riäki tiä* (SL)) ja umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikus (nt *taheta inimese käest ju piima vasta võtta* (SA)). Tüvelist eitust esines vaid 8 korda. Seevastu võib Manijas eitada puhta verbitüve ja eitava pronoomeniga (*sua minna kusagile* (AP), *taha siia tulla kieg* (MN)), verbitüve ja *ki*-liitega nii verbi kui substantiivi lõpus (*mäletagid seda aega* (HK), *need mul tule mieldegi* (LL)), verbitüve ja sõnadega *enam*, *ühti* (*aga iseennast taha ühti kuulata* (ML), *nüüd enam taha neid kuulda enam* (RL)). Viimased võivad omavahel kombineeruda (nt *taha enam raadiosse laulda ühti* (ML)) ja need juhud on arvestatud lahtris “*enam*” Ka pronoomeniline eitus ja *ki*-eitus võivad kombineeruda sõnaga *enam*, kuid need juhud on arvesse võetud vastavalt lahtris “Pronoomen” ja “*-ki*”

Tabel 2 annab ülevaate kõigi kirjeldatud murdeliste vormide esinemisest eri vanuses ja eri soost kõnelejate hulgas. Murdepärsed vormid on naiste kõnes taandumas, aga meeste hulgas hoopis esile tõusmas. Noored naised on kas murraku üldse ära unustanud või ei taha seda enam kasutada, eriti võõrastega kõneldes.

MITMUSE OSASTAV

Morfoloogilistest variaablitest tegeldi mitmuse osastavaga, millel Kihnu murrakus on rikkalikult moodustusvõimalusi. Osaliselt sarnanevad murdelised vormid ühiskeele (kirjakeele) vormidega, nt sellised häälikuseaduslikud vormid nagu *kalu*, *aegu* ja *jäl'gi* või analoogiaarendud *pakse* ja *jutte*. Neid pole murde assimileerumise seisukohalt huvitav vaadelda. Manijalaste kõnes leidub aga ka ühiskeelest selgelt eristuvaid murdepäraseid vorme. Esiteks *a*-partitiiv (*jakka*, *mut'ta*, *vörka*, *rot'ta*, *kas'ka*, kolmesilbistest *tüdrika*), mis esineb *i*-, *u*- ja *e*-tüvedes ning on peale läänemurde levinud ka põhjaeesti murdealal, eelkõige keskmurdes. Ühel korral esines partitiiv *var sa*. Teiseks *u*-partitiiv, mis murdepärasena esineb kolmesilbilistes tüvedes (*angerju*, *kaabaku*, *vaariku*, *kopiku*) ja ilmselt analoogiamoodustistes *kindu*, *lambu*, *pastlu*, *vardu*, *võeru*, *luomu*, *körtu*. Kolmandaks esineb Manijas nagu saarte, lääne- ja kirderannikumurdeski 2-silbiliste sõnade analoogial *i*-partitiiv 2- ja 3-silbilistes sõnades (*kartuli*, *vanemi*, *kollasi*, *jänesi*, *elmesi*, *riidi*, *õuni*, *kärpsi*). Neljandaks esineb Manijas *a*-tüvelistes sõnades *e*-partitiiv (*sukke*, *karve*). Viimasena võiks veel arvesse võtta murdepärase, kuid ilmselt ka ühiskeeles tavalise *si*-partitiivi: *üesi*, *kivisi*, *sokisi*, *plikasi*, *koisi*, *pattisi*.*si*-lõpp esineb ka näiteks vormides, nagu *põlvikusi*, *kombesi*, *kalurisi*, kus kirjakeeles pole *sid*-lõpp üldse võimalik. Ilmselt pole need vormid ka ühiskeeles kuigi levinud. Tabelis 3a on ära toodud nende murdepärase vormide esinemus eri põlvkondades sugude kaupa.

Teiselt poolt on ka huvitav vaadata, kuid võrd tuleb Manija inimeste kõnesse selgelt ühiskeelseid (või kirjakeelseid) vorme. Nagu öeldud, ei pruugi muidugi saareelanike kõnepruuk assimileeruda ühiskeelega, vaid näiteks hoopis Pärnumaa koineega, kus esineb juba rohkem ka kirjakeelseid vorme. Siinses analüüsis valisime aga assimilatsioonijärgimisel aluseks kirjakeele. See oli kõige lihtsam väljapääs, kuna kirjakeele normid on teada. Kirjakeelseteks on arvestatud sellised partitiivivormid, mida nn vanas õiges Kihnu murrakus ei esinenud (Must 1994).

Manijas kasutatakse kirjakeelset *id*-partitiivi (*lambaid*, *kindaid*, *kalureid*, *umalaid*), *sid*-partitiivi (*sigasid*, *mut'tisid*, *viitasid*, *niitusid*, ja *e*-partitiivi *i*-tüvelistest sõnadest (*vil'te*, *sokke*, *vil'me*, *värve*). Kirjakeelsete vormide hulk keelejuhtide kõnes näitab seda, kuid võrd on murdekeelsed vormid asendunud

ühiskeele omadega. Lisaks on Kihnu murrakul ja kirjakeelel veel hulk algselt ühiseid vorme. Kirjakeelsete vormide esinemas on näha tabelis 3b.

Mitmuse osastava kasutus annab juba ootuspärase ja jällegi selge tulemuse. Murdepäraste ja kirjakeelsete vormide esinemas on seotud kõneleja vanusega: murdekeelseid vorme esineb kõige rohkem vanemate inimeste kõnes ja kõige vähem noorema põlvkonna kõnes, samas kui kirjakeelseid vorme esineb kõige rohkem noorte ja kõige vähem vanimate keelejuhtide kõnes. Kokku kuulub murdekeelseid vorme ligi kaks korda sagedamini kui kindlalt kirjakeelseid vorme.

Eriti huvitavad on soolised erinevused. Kui noored tüdrukud kasutavad valdavalt kirjakeelseid vorme, siis meeste hulgas paistavad need põlvkond põlvkonna järel hoopis kaduvat. Samas kasutavad poisid murdepärasteid vorme rohkem kui nende vanaisad. Selles on jällegi aimata kohaliku prestiiži mõju. Ilmselt tunnetavad poisid end rohkem saarele kuuluvana kui tüdrukud ja markeerivad seda ka oma kõnes. Terve eesti keeleühiskonna tasandil võib seda kirjeldada kui keelelist eristumist. On siiski veel üks võimalus, nimelt et poisid kuuluvad esialgu veel naiste kõneühiskonda, kuna naised on ju lastega kodus. Naiste keskmise põlvkonna murdepärasus ületab noorimate meeste oma. Meie informandid aga käisid juba väljas meestetöödel, merel ja heinamaal. Rühma vanemad esindajad (VN, AU, VS, KS) kuulusid täieõiguslike liikmetena täismeele seltskonda. Pealegi ei toonud AL, AN ja OE kuuldavale ühtki selgelt murde- ega kirjakeelepärasest mitmuse osastava vormi. Seepärast usume, et saadud tulemused peegeldavad soo- ja saareidentiteedi tugevust just nooremate meeste hulgas. Keelekogemus on noorematel meestel ja naistel suhteliselt sarnane – KS on lõpetanud Paide kutsekooli, VS on elanud mandril.

Murdeliste osastavavormide kasutuserinevus oli põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.012. Veelgi erinevam oli kirjakeelsete vormide esinemas, $p < 0.002$ (ANOVA), kusjuures statistiliselt on suurim vahe keskmise ja noorema põlvkonna vahel.

DIFTONGISTUMINE

Fonoloogia alalt vaadeldi diftongistumist ja vokaalharmooniat. Diftongistumine on hilisareng ja Kihnu murrakule väga iseloomulik. Sellegipoolest on raske määratleda, kuivõrd üldine diftongis-

tumine on olnud. Näiteks on Mari Must (1994) loengutes väitnud, et pikk *a* võib olla Kihnus sõnuti säilinud. Nii võime küll diftongistunud vorme murdepärastena vaadelda, kuid ei saa otsustada, kas praegu pikavokaalilistena esinevad vormid on kunagi olnud diftongilised. Sageli esineb siiski täpselt samadest sõnadest nii pikavokaalilisi kui diftongistunud vorme ja selguse mõttes on siinkohal murdepäraseks arvestatud vaid diftongistunud vormid.

Pikad madalad vokaalid on Kihnu murrakus üldiselt diftongistunud (*mua, kua, suab, uatama, suär puadiga, piä, riäki, piäle*), kusjuures diftongi esikomponent võib olla väga lühike (*uastane, einamua, suadi*). *iä* asemel võib tänapäeval kuulda ka *ia*-d. Diftongistunud on ka keskkõrged vokaalid: *nuored, luomad, kuõlilaps, Puotsist; viel, kiegi, riede, tieb; võerad, võerastel*. *öö* võib lisaks diftongistumisele *üe*-ks või *üö*-ks olla ka triftongistunud (*tüesse, üese, tüö, süöedud*). Pikad kõrged vokaalid on üldiselt säilinud. Diftongilisi vorme võib teatud sõnades siiski esineda. Eelkõige *uus*-tüübis: *kuie, uie, aga* ka sõnades *nüid, püik, üiame*.

Tabelis 4 on ära toodud diftongistumise tulemused eri vanustes naistel ja meestel pikkade vokaalide kaupa, st pole eristatud, kas diftong on täpselt *ua, uä* või *oa, uõ* või *uo, üe* või *üö*. Murdeliste häälde hulka on loetud ka üksikud *üöe*-triftongid. Diftongistunud *ää* puhul on välja jäetud vormid, mis ka kirjakeeles on diftongilised (*hea, pea, seal, peal*). Võib öelda vaid, et nende kõige tavalisem häälde on *ia*-line, ka vanematel keelejuhtidel. Siinkohal tuleb ka silmas pidada, et mitte kõik ülejäänud vokaalid pole päris kirjakeelsed. Näiteks esines Manijas ka pikkade vokaalide lühenemist (nt *koruke, einama*).

Tabelist 4 on näha juba tuttavad tendentsid. Erinevalt ülalkirjeldatud tulemustest on siin nooremate meeste murdelisus keskmise põlvkonna omast madalam. Aga ikkagi ületab see nooremate naiste oma. Vanema põlvkonna mehed tunduvad olevat diftongeerumise osas murdepärasemad kui varem kirjeldatud variaablite puhul, kuid vanemast põlvkonnast on uurimuse selles osas kuulatud vaid TNi, kes juhtus omaelaliste hulgas olema kõige murdepärasem. (See on ka ainus kord, kus põlvkonda kuulub vaid üks keelejuht. Ülejäänud juhtudel on neid alati vähemalt kolm, tavaliselt veelgi rohkem.)

Huvitav on ka märkida, et pika vokaali/diftongi esinemissageduse ja murdepärasuse vahel paistab valitsevat seos: mida harvemini esinev vokaal/diftong, seda murdepärasem.

Diftongistumine oli põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.01 (ANOVA), kuid vanus mängis siin tunduvalt tähtsamat rolli kui sugu.

VOKAALHARMOONIA

Vastandina diftongistumisele pole vokaalharmoonia puhul muidugi tegemist uusarenguga. Siin võiks murraku assimileerumise korral oodata nähtuse hääbumist nooremates põlvkondades. Meil ei õnnestunud aga näha mingit reeglipärast seost vokaalharmoonia esinemise ja kõneleja vanuse ja soo vahel. Vanimal kõnelejal oli see küll järjekindel, teistel tundus sõltuvat olukorrast ja vastaskõnelejast. Kõige üldisemalt esines veel *ü*-harmooniat (*sügüse*, *‘tükkü*, *‘pestüd*), *ä*- ja *õ*-harmoonia järjekindlus varieerus isikuti (*metsäst*, *sepä*, *egä*, aga *elasid*, *ära*, *tütar*; *suurõm*, *Manõja*, *‘õudnõ*, aga *muster*, *‘lõhe*, *vahel*). *õ*-harmooniat ei esinenud potentsiaalseltki, st seesuguseid sõnu lindistustes ei esinenud. Mõnel puhul ei ulatunud vokaalharmoonia teisest silbist kaugemale: *talvõle*, *mõnõle*. “Ülepingutamist” kuulus vaid sõnas *ülõ*, mis on ilmselt tingitud *l*-i tugevast velariseeritusest. Sageli on vokaalharmoonia kadunud pärisnimesed (*Täku laidus* ‘Täkulaiul’ *Justamen’t* (ansambel)) ja ka suhteliselt uutes sõnades, nagu *apteegist*.

KOKKUVÕTE

Manija saarel on Kihnu murrak üsna hästi säilinud, eriti vanemate ja keskealiste naiste kõnes, kelle suhtlusring on piirdunud põhiliselt Manija ja Kihnuga. Kuigi Manija on olnud muust maailmast suhteliselt eraldatud, on siingi tänapäeval näha muutusi murde assimileerumise suunas. Muutuste taganttõukajaks on eelkõige noored naised, kes saarelt ära tahavad kolida ja mandril elatist teenima hakata. Suurem osa nooremast põlvkonnast ongi juba saarelt lahkunud. Võrreldes Kihnuga on Manijal võib-olla olnud mandriga rohkem kontakte nõukogude ajal, kui Manija naised kolhoosis tööl käisid. Praegu aga sõidavad ohtrad paaditäied mandrikülalisi Manijast mööda Kihnu. Niisiis ei pruugi Manija geograafiline lähedus mandriga murde assimileerumisel suurt rolli mängida,

Manijat ja mandrit lahutav veeriba on reaalsuses osutunud suuremaks suhtlustõkkeks kui mitmed kilomeetrid veeteed Kihnu.

Manija keele uurimusest selgus, et lahus hoitud soorollid saarel kajastuvad ka sealsete inimeste keeles. Noored mehed, kes seostavad oma tulevikku Manija ja kalurikutsega, on oma keeles alalhoidlikumad kui samaealised tüdrukud. Just nooremate meeste keelekasutusest lähtub murdekeele säilimine selle ja järgnevate aastakümnete jooksul Manijal. Samas on ka eluloolised seigad keele säilitamisel olulised, manijalaste keel kajastab nõtkelt isiklikku biograafiat.

Kõikide murdejoonte esinemus on põlvkonniti tähenduslikult erinev nivool 0.000 (chi-ruut). Murdejoonte esinemismustrite vahel statistiliselt tähenduslikke erinevusi ei ole.

Keele struktuuri seisukohalt vaadates tundub, et rohkem teadvustatud keeleosad on muutustele vastuvõtlikumad. Tabelist 5 selgub, et diftongistumist on säilinud suhteliselt rohkem kui näiteks *ning*'i. Eituse puhul pole käesolevas uurimuses tõmmatud selget piiri murdeliste ja mittemurdeliste konstruktsioonide vahele, arvesse on võetud ainult teatud osa kindlalt murdelisi eitusi. Sellepärast ei ole siinkohal päris korrektne võrrelda eituse murdelisust teiste variaablitega. Aga sellegipoolest tundub, et sõnavara ja süntaks muutuvad kiiremini kui morfoloogia ja eriti fonoloogia, mida on raskem teadlikult kontrollida. Ka on teadvustatud keelejoontega kergem manipuleerida, kui vestluses peaks olema vaja kohandada mõne teise keelevariandi kõnelejaga, näiteks keelekogujaga.

Märkus. Keelemuutuse dünaamika paremaks jälgimiseks on keelejuhtide põlvkondadesse jagamisel arvestatud seda, et meeste vanemas põlvkonnas oleks vähemalt 3 informant. Seega hõlmavad keskmise põlvkonna sünniaastad ainult 20, vanimal põlvkonnal 30 ja noorimal 26 aastat.

Tabel 1. Sidesõnade esinemus Manija keelejuhtidel.

Keelejuht	Sünniaasta	ja	ning	ning (%)	Sugu	ning (%)	Põlvkond	ning (%)
TA	1902	3	12	80	N	59	vanem	52
LS	1908	2	20	91				
ML	1916	90	166	65				
RL	1921	61	27	31				
AP	1926	34	40	54				
HK	1930	11	19	63				
JM	1925	15	2	12	M	7		
NK	1931	32	0	0				
TN	1931	22	3	12				
SA	1932	12	44	79	N	51	keskmine	48
MN	1933	133	24	15				
VA	1938	7	33	83				
SL	1939	34	80	70				
LL	1941	81	5	6				
SE	1945	6	102	94				
EA	1935	50	5	9	M	42		
MA	1935	23	0	0				
PL	1938	35	17	33				
NA	1943	20	79	80				
JL	1944	8	18	69				
ES	1946	61	21	26				
AS	1951	1	6	86	N	0		
EN	1957	58	0	0				
KN	1976	2	0	0				
EL	1983	7	0	0				
VN	1958	4	9	69	M	55	noorem	33
AU	1963	13	42	76				
VS	1976	1	1	50				
KS	1977	8	11	58				
AL	1977	7	9	56				
AN	1981	3	1	25				
OE	1981	0	0	0				
OL	1982	27	4	13				

Tabel 2. Murdelised eitused Manija elanike kõnes.

Põlvkond	Sugu	Eitusi kokku	Murdelised eitused												Kokku	%	% põlvkonnas
			mitte	pole mitte	ei mitte	ei pole	-s	es	Tuvi	Pron	-ki	enam	ihtiti				
Vanem	N	459	29	23	25	24	61	4	1	8	6	5	1	187	41	35	
	M	129	1	5	3	0	2	0	0	2	1	4	0	18	14		
Keskmine	N	489	29	24	39	28	33	1	3	6	3	1	0	167	34	25	
	M	435	11	10	13	17	8	3	1	0	1	2	0	66	15		
Noorem	N	64	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	18	
	M	241	10	7	10	16	8	0	2	2	1	0	0	56	23		
K		1817	80	69	90	85	112	8	7	18	12	12	1	494			

Tabel 3a. Mitmuse osastav Manija elanikel. Murdevormid.

Põlvkond	Sugu	Vorme kokku	Murdelised mitmuse osastava vormid							Murdevormide % põlvkonnas
			-a	-u	-e	-i	-si	Kokku	%	
Vanem	N	146	14	20	0	11	22	67	46	41
	M	31	0	0	0	1	5	6	19	
Keskmine	N	184	7	7	0	10	36	60	33	31
	M	81	6	6	1	4	5	22	27	
Noorem	N	34	0	0	0	0	2	2	6	17
	M	87	4	1	0	3	11	19	22	

Tabel 3b. Mitmuse osastav Manija elanikel. Kirjakeelsed vormid.

Põlvkond	Sugu	Vorme kokku	Kirjakeelsed mitmuse osastava vormid					Kirjak. vormide % põlvkonnas
			-id	-sid	-e	Kokku	%	
Vanem	N	146	0	3	7	10	7	11
	M	31	5	0	5	10	32	
Keskmine	N	184	15	0	14	29	16	17
	M	81	8	0	7	15	19	
Noorem	N	34	4	3	7	14	41	20
	M	87	4	1	5	10	11	

Tabel 4. Diftongistumine Manija elanikel.

Põlvkond	Dift (%)	Sugu	Dift (%)	Vokaalide/diftongide kaupa (%)					
				aa/ua, oa,uä	ee/ie	oo/uo, uõ	öö/üö, üe	ää/iä, ia	õõ/õe
Vanem	73	N	80	77	80	79	93	90	100
		M	47	38	43	52	50	83	100
Keskmine	62	N	69	61	67	65	94	87	92
		M	47	39	57	44	39	50	75
Noorem	33	N	31	21	23	46	18	33	100
		M	35	27	33	45	38	50	0
Esinemusi kokku	2465			981	604	518	179	174	39
Dift (%)	61			55	59	59	67	77	87

Tabel 5. Murdejoonte osakaal põlvkondade lõikes.

Põlvkond	Diftongistumine			Mitmuse osastav			Eitus			Sidesõnad		
	Mur-del.	Kok-ku	%	Mur-del.	Kok-ku	%	Mur-del.	Kok-ku	%	Mur-del.	Kok-ku	%
V	585	798	73	73	177	41	205	588	30	289	559	52
K	778	1258	62	82	265	31	233	924	28	434	905	48
N	146	440	33	21	121	17	56	305	18	68	204	33
Kokku	1509	2496	60	176	563	31	494	1817	27	791	1668	47

KIRJANDUS

- Malmberg, A. & Nordberg, B. 1994**, Language Use in Rural and Urban Settings. – B. Nordberg (ed.), *The Sociolinguistics of Urbanization: The Case of Nordic Countries*, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Milroy, J. 1992**, *Language Variation and Change. On the Historical Sociolinguistics of English*, Oxford UK, Cambridge USA, Blackwell.
- Must, M. 1994**, Loengud Kihnu murrakust. Käsikiri.
- Saar, T. 1934**, Ülevaade Kihnu verbist. Käsikiri EKI murdesektoris (KT 184).
- Sang, J. 1975**, Eitus Kihnu murrakus. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 155–162.
- Trudgill, P. 1986**, *Dialects in Contact*. Oxford, New York, Basil Blackwell.